

УДК 330.342:378.1

М. Р. Терованесов

*Донецький інститут залізничного транспорту
Української державної академії залізничного транспорту*

ІНЕРЦІЙНІСТЬ І РУШІЙНІ СИЛИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Досліджено внутрішньополітичні та економічні фактори, які розглядаються як основні рушійні сили розвитку системи вищої освіти. Проаналізовано протиріччя, зумовлені цими причинами, виявлено їхній вплив на інерційність вищої освіти.

Ключові слова: вища освіта, інерційність, рушійні сили, протиріччя, показники, інтенсивність впливу.

Исследованы внутриполитические и экономические факторы, которые рассматриваются как основные движущие силы развития системы высшего образования. Проанализированы противоречия, обусловленные этими причинами, выявлено их влияние на инерционность высшего образования.

Ключевые слова: высшее образование, инерционность, движущие силы, противоречия, показатели, интенсивность влияния.

Internal political and economic factors, which are considered as the main driving forces of development of the system of the higher education, are investigated. The contradictions, caused by these reasons, are analyzed, their impact on the inertia of higher education is revealed.

Keywords: higher education, inertia, driving forces, contradictions, indicators, the intensity of influence.

Загальновідомо, що інерція матеріальних тіл залежить від параметрів руху і визначається докладеними зовнішніми силами та масою об'єкта. Для фізичних тіл ці величини піддаються обчисленню, незважаючи на різні підходи у класичній і релятивістській механіці. У нематеріальних системах універсальна властивість інерції виражається, як і в фізичних об'єктів, через протидію зовнішнім впливам і збереження тих або інших характеристик розвитку (стійкості, мінливості, відставання, прискорення та ін.). За аналогією із матеріальними системами також можна припустити, що інерційність нематеріальних об'єктів, наприклад, соціально-економічних систем, визначається масою самої системи та сукупним впливом прикладених сил. Поняття «маса соціально-економічної системи», або «економічна маса», детально розглянуте в науковій літературі й широко використовується для оцінки різних параметрів об'єкта із погляду особливостей його організації, системи управління, ресурсного забезпечення. Друга складова інерції – сукупність докладених сил – пов'язана із проблемою виявлення рушійних сил розвитку соціально-економічних систем. Даний аспект інерційності вимагає додаткового теоретичного обґрунтування через особливості, властиві різним соціально-економічним системам, зокрема, системі вищої освіти (СВО). Розв'язання цього питання дозволить розробити оптимальну модель управління вищою школою, що буде враховувати інерційність розвитку та вплив на неї зовнішніх і внутрішніх факторів.

Дослідження рушійних сил економічного розвитку широко представлені у вітчизняній і закордонній науковій літературі. О. В. Гуменна рушійною силою розвитку бачить формування інноваційної культури, також зупиняючись на пе-

реважній ролі економіки знань [1]. В. М. Фомішина досліджує вплив фінансових інструментів як визначальних елементів стратегії і тактики економічного зростання [2]. С. А. Надвиничний розглядає фактори економічного розвитку як синоніми рушійних сил і звертає увагу, крім енергетичних і природних ресурсів, на рівень освіти населення, НТП і ступінь його впливу на економіку, інституціональні, культурні, політичні і соціально-психологічні фактори [3]. С. Е. Сардак вважає, що рушійними силами соціально-економічного розвитку виступають людські ресурси і результати творчої діяльності [4]. М. В. Фоміна розкриває основні протиріччя глобалізації соціально-економічних систем і досліджує фактори економічного зростання [5]. Л. Н. Іноземцева і М. Д. Клікунов аналізують зв'язок між рівнем розвитку освіти й економікою, звертаючи увагу на ефективність вкладених у вищу школу ресурсів [6]. О. П. Савченко особливо відзначає різницю між існуючими вимогами економіки до фахівців і реальним рівнем їхньої підготовки у навчальних закладах, піднімаючи тим самим питання якості освіти [7].

Чимало наукових праць і широта розглянутих проблем свідчать про актуальність даного питання і його значущість для вивчення рушійних сил еволюції соціально-економічних систем. Детальний розгляд окремих аспектів, пов'язаних із протиріччями вищої школи, не дозволяє комплексно аналізувати джерела та особливості рушійних сил, оцінювати інтенсивність їхнього впливу на СВО та інерційність, прогнозувати розвиток вищої освіти.

Ціль роботи полягає у виявленні рушійних сил, що визначають розвиток системи вищої освіти, та оцінки ступеня їхнього впливу на інерційність вищої школи.

Будь-яка соціально-економічна система є динамічною, тобто безупинно мінливою, перебуває в постійному русі під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів. Рушійна сила як захід інтенсивності впливу на систему обумовлює характер її розвитку, окремі риси й особливості.

Основою будь-якого руху є протиріччя, яке проявляється, з одного боку, у процесі зміни параметрів стану системи, з іншого, у процесі гальмування цією зміною. Категорія «протиріччя», як джерело руху, посідає важливе місце в економічній теорії і класичній філософії, глибоко досліджена К. Марксом, Дж. Міллем, А. Смітом, Д. Рикардо, Ф. Бастіа, Ж. Сімонді і залишається предметом розгляду філософів і економістів.

Рушійними силами розвитку соціально-економічних систем є економічні протиріччя, які підпорядковані дії економічних законів, визначають розвиток продуктивних сил і перехід до нового економічного рівня. Економічні протиріччя можуть проявлятися у вигляді різних форм. Загальновідомими є протиріччя між виробництвом і споживанням, продуктивними силами і виробничими відносинами, попитом та пропозицією, складовими продуктивних сил, між економічним базисом і суспільними інститутами. Водночас, кожна соціально-економічна система має свої особливості і закономірності розвитку. Відповідно, для кожної системи можна виділити іманентні протиріччя, які будуть джерелом її руху або викликать зміну її параметрів функціонування.

Система вищої освіти, будучи соціально-економічною, належить до провідних державних інститутів, що відіграють визначальну роль у житті суспільства. Це обумовлено взаємним впливом і зв'язком вищої школи із економікою, наукою,

культурою і відображає напрям розвитку не тільки окремої країни, але й цивілізації загалом. Сьогодні система вищої освіти виступає як провідний механізм розвитку суспільства; способів відтворення інтелектуального потенціалу країни; основа сучасного економічного, наукового і культурного середовища; засіб задоволення духовних потреб індивіда, здатності до самореалізації, самоствердження і самовдосконалення особистості; можливість до адаптації швидкозмінного соціуму.

Деякі дослідники, ґрунтуючись на сучасних тенденціях, пов'язаних із комерціалізацією освіти, розглядають вищу школу у вигляді виробничого підприємства, продукцією якого є знання. А. Я. Дмитрів обґрунтовує економічну роль вищої освіти самостійною господарською діяльністю, яку ведуть ВНЗ. Основними доходами, на думку вченого, є оплата навчання, наукова діяльність і додаткові послуги. Витрати пов'язані із освітнім процесом, формуванням матеріально-технічного і навчально-методичного забезпечення, заробітною платою науково-педагогічних працівників [8, с. 20–21]. Водночас, автор не акцентує, що, на відміну від економічних виробничих систем, метою вищої школи є не одержання прибутку, а задоволення суспільних потреб у підготовлених кадрах. Диверсифікованість джерел фінансування, розширення платних освітніх послуг та інші можливості покриття витрат ВНЗ в остаточному підсумку спрямовані на підвищення якості освіти і досягнення основної мети. Це підтверджується дослідженням О. В. Кукліна, який, аналізуючи освіту як найважливіший складник економічної системи, підкреслює, що соціально-економічна суть освітньої системи не дозволяє розглядати її винятково на комерційних принципах [9, с. 160].

Слід також зазначити, що, будучи водночас соціальною і економічною системою, вища школа обумовлює розвиток і вдосконалення трудових ресурсів, формування людського капіталу. З позиції теорії людського капіталу, успішна адаптація людини до соціального середовища прямо залежить від вкладених в освіту коштів. Людський капітал формує потенціал трудових ресурсів загалом і визначає потенційні можливості людини, які реалізуються у тій або іншій сфері суспільного виробництва. Із цього погляду, СВО становить найважливіший ресурс економічного розвитку країни, підвищення її конкурентоспроможності, збільшення частки національного багатства. Не викликає сумніву позитивна кореляція системи вищої освіти і відповідного рівня людського капіталу з темпами економічного зростання, загальним рівнем економічного й соціального розвитку суспільства. Тим самим, проявляється взаємодія соціальної та економічної підсистем СВО.

Соціальна й економічна складові вищої освіти відображають неоднозначну природу СВО. Цю особливість необхідно враховувати при вивченні функціонування вищої школи, на розвиток якої впливають різні фактори. Вони призводять до загострення протиріч або, інакше кажучи, до появи рушійних сил розвитку СВО.

До основних факторів, що впливають на вищу школу, належать внутрішньополітичні, економічні, демографічні, культурні й духовно-ідеологічні. Серед них визначальний вплив на функціонування всіх державних інститутів, у тому числі СВО, виявляють внутрішньополітичні фактори. Під їхнім впливом формується політика держави в освітній сфері і встановлюються основні пріоритети розвитку.

Варто зазначити, що будь-яка політична система ставить своєю метою забезпечення стабільності і виключення політичних криз. Це може бути досягнуто за рахунок задоволення інтересів різних соціальних груп, зміцнення державного апарату, надійного функціонування державних інститутів. Причому стабільний розвиток політичної системи передбачає постійне перетворення державного апарату, гнучкість і вміння пристосовуватися до мінливих умов, коректування програм і вибір потрібної тактики, наступність і демократизацію органів управління. За цих умов розвиток освітньої сфери, у тому числі її реформування, відповідає запитам політичної й економічної систем держави, що створює умови для стійкого зростання вищої освіти (розширення мережі освітніх установ, підвищення якості освіти, збільшення фінансування наукових досліджень тощо). Це підтверджує й Б. Л. Вульфсон, який пов'язує поняття «освітня система» не тільки з діяльністю держави, а й зі значним впливом політичних партій, громадських організацій, науково-дослідних центрів і педагогічної спільноти, тобто із політичною системою загалом [10, с. 69]. Р. С. Мартинюк також підкреслює визначальну роль політичного фактора, відзначаючи, що внутрішня політика, яка проводиться урядом, розглядається як спосіб реалізації передвиборної платформи правлячої політичної сили і тієї частини суспільства, яка підтримала дану політичну силу [11, с. 3]. А. П. Крап звертає увагу на вплив внутрішньополітичних факторів на політичну стабільність, поєднуючи її з ефективною діяльністю владних структур, їхньою легітимністю і сталістю норм та цінностей політичної культури [12, с. 120]. С. С. Бульбенюк ототожнює владу із головним політичним фактором, який впливає на політичні інтереси, відносини, норми, традиції, використовуючи механізми управління, координації, організації, інтеграції і мобілізації суспільства [13, с. 155].

Таким чином, внутрішньополітичні фактори, впливаючи на процеси в економічній, духовній, культурній та інших сферах суспільного життя, є головним джерелом усіх внутрішніх протиріч суспільства. Їх можна розглядати як основну рушійну силу, що визначає напрям розвитку вищої школи відповідно до внутрішньої і зовнішньої політики держави.

Протиріччя, що характерне для освітньої системи і викликане внутрішньополітичними факторами, виражається, з одного боку, у необхідності реалізації державою освітньої доктрини, політики реорганізації та удосконалювання освітньої сфери. З іншого, відбувається закономірне відставання і невідповідність темпів розвитку вищої школи суспільним процесам, яке проявляється у вигляді інерції освіти. Інерційність СВО при цьому протидіє позитивним змінам, тобто є гальмуючою силою і вимагає подолання. І навпаки, нестабільна політична ситуація, наростання кризових явищ, нездатність держави адекватно реагувати на зміни зовнішнього і внутрішнього середовища призводять до розбалансування політико-економічної системи та усіх суспільних інститутів. У цьому випадку інерційність СВО відіграє стабілізуючу роль і створює передумови для виправлення ситуації. Отже, щодо внутрішньополітичного фактора інерційність проявляється як іманентне протиріччя СВО, що обумовлює її розвиток.

Інтенсивність впливу даного фактора на вищу освіту та інерційність її розвитку можуть бути оцінені кількісними, якісними і часовими параметрами, що відображають стан національної освітньої системи відносно освітніх систем інших країн. Динаміка змін зазначених параметрів буде свідчити про напрям розвитку,

швидкість перетворень, ефективність проведених реформ, тобто характеризувати рух системи загалом. Доцільним для одержання кількісних оцінок є використання порівняльного підходу як рейтингове зіставлення основних показників функціонування вищої школи.

Наступним за значущістю впливу на розвиток СВО можна вважати економічний фактор. Вищій освіті властиві протиріччя економічних систем, що визначають їхній розвиток і функціонування.

Вихідним у системі економічних протиріч є протиріччя між попитом та пропозицією. Відносно вищої освіти воно проявляється у вигляді постійно зростаючих потреб економіки у трудових ресурсах і можливостей освітньої системи задовольнити ці потреби. Розв'язання даного протиріччя полягає у підготовці за певний час потрібної кількості фахівців високої кваліфікації для відповідних галузей національної економіки. Недосяжність зазначеної мети створює необхідний імпульс розвитку і стимулює вищу школу оптимізувати підготовку студентів, підвищувати якість навчання, розбудовувати науково-дослідну діяльність, удосконалювати педагогічні технології. Отже, протиріччя між попитом та пропозицією, будучи рушійною силою розвитку СВО, фактично забезпечує функціонування вищої школи, тому що задоволення потреби суспільства у кваліфікованій робочій силі збігається із завданнями, які суспільство ставить перед вищою освітою. Ступінь впливу цього протиріччя на вищу освіту можна оцінити за кількісними і якісними показниками, що характеризують зростання кількості випускників, швидкість їхнього працевлаштування, оцінку якості підготовки роботодавцями та ін.

Слід також зазначити вплив рушійних сил, викликаних економічними протиріччями, на інерційність розвитку СВО, що проявляється у розбіжності темпів перетворень на ринку праці і трансформацій в освітній сфері. Так, О. П. Савченко, підкреслюючи відставання вищої освіти від розвитку суспільства, констатує наявність протиріччя між вимогами сучасного суспільства до фахівців і реальним рівнем їхньої підготовки у ВНЗ [7, с. 219]. Дане становище пояснюється багато в чому консерватизмом управлінських структур. Як зазначила С. О. Самонова, «природа інерційності системи освіти багато в чому обумовлена економічними причинами, але ще більшою мірою недостатнім еволюційним розвитком педагогічних методів і технологій, низькою їхньою пристосованістю до розв'язання завдань інтенсифікації навчання» [14, с. 115]. Подібних поглядів дотримується С. О. Терепищій, розглядаючи аспект стандартизації вищої освіти як конфлікт між потребами суспільної практики та існуючими моделями їхньої реалізації [15, с. 415]. Група дослідників виділяє протиріччя, пов'язані із підготовкою інженерних кадрів, що безпосередньо впливають на інерційність СВО: між попитом на певні професії на ринку праці і розбіжною з ним існуючою профільною підготовкою інженерно-технічних працівників; між системою управління ВНЗ і застарілою системою навчання інженерних кадрів; між потребами суспільства в інженерно-педагогічних кадрах і недосконалістю їхньої підготовки [16, с. 7].

Таким чином, внутрішньополітичні й економічні протиріччя, як рушійні сили розвитку вищої освіти, впливають на її інерційність. Подолання негативних наслідків даної властивості соціально-економічної системи полягає в необхідності її врахування при здійсненні політики реформування освітньої сфери.

Демографічні, культурні, духовно-ідеологічні фактори також є рушійними силами або джерелом протиріч процесів в освітній системі. Це підтверджується дослідженнями вітчизняних і закордонних учених. О. В. Гуменна підкреслює, що економічний розвиток усе більше розглядається як багатоаспектне поняття, яке характеризується соціальними, політичними, культурними, етнічними й іншими параметрами, і як рушійна сила виступають потреби населення [1, с. 13]. В. М. Фомішина рушійною силою становлення сучасної економіки використовує інтелектуальний капітал, основу якого становить задоволення, крім матеріальних, духовних потреб, які формують творчу та інтелектуальну особистість [2, с. 203]. С. А. Надвиничний виділяє як непрямі причини економічного розвитку інституціональні, культурні, політичні і соціально-психологічні фактори, відзначаючи їхню зростаючу роль для економіки [3, с. 222]. Деякі дослідники виділяють окремі складові соціально-економічного розвитку суспільства, не враховуючи основних причин. Так, С. Е. Сардак, наголошуючи на демографічному факторі, рушійними силами, що визначають напрям соціально-економічного розвитку людських ресурсів, крім творчої діяльності, вважає чисельність населення [4, с. 219]. Проте даний показник безпосередньо залежить від політичної стабільності і стану національної економіки. Тому, якщо окремий розгляд протиріч у духовній, культурній, ідеологічній та інших сферах є виправданим для детального вивчення тих або інших особливостей розвитку вищої школи, то їхня абсолютизація або ігнорування економічних і політичних складників є некоректним.

Одним із проявів протиріч, викликаних духовними і культурно-ідеологічними факторами, можна вважати інерційність мислення, яка безпосередньо поєднана із духовним розвитком індивідуума і визначається його здатністю сприймати й адекватно реагувати на соціально-економічні зміни. З даною проблемою пов'язані сучасні підходи до освіти, що ставлять за мету підготовку гармонійно розвинутої особистості, здатної знайти своє місце у постіндустріальному інформаційному суспільстві. Для досягнення цієї мети використовуються, наприклад, безперервна освіта, нові педагогічні технології, гуманізація освітньої сфери, впровадження інформатизації і комп'ютеризації навчального процесу, дистанційна освіта та інші форми навчання.

Порівняльну характеристику основних протиріч і рушійних сил розвитку вищої освіти, їхній вплив на інерційність СВО та оцінка міри інтенсивності наведено в табл. 1.

Слід зазначити, що, забезпечуючи економічне зростання, політичну стабільність і, відповідно, високий рівень вищої освіти, держава формує духовне середовище, яке впливає на освітню систему через моральні і культурні цінності. У свою чергу, вища школа багато в чому визначає напрям перетворень у духовній і культурній сферах. Політико-економічні кризи, приводячи до нестабільної ситуації, міняють складові духовності, що, зі свого боку, вимагає інших підходів до навчання і створення нових знань. Незважаючи на це, як було відзначено, провідна роль належить економічним і внутрішньополітичним протиріччям як рушійним силам розвитку СВО. Саме вони, визначаючи стан політичної та економічної систем держави, установлюють зміни, що відбуваються в усіх інших сферах суспільного життя.

**Характеристика рушійних сил розвитку вищої освіти,
їх вплив на інерційність вищої школи та оцінка міри інтенсивності**

Фактор	Протиріччя як рушійна сила	Прояв інерційності	Оцінка міри інтенсивності
Внутрішньо-політичний	Між необхідністю реалізації освітньої політики, безперервного реформування вищої школи й закономірного відставання, невідповідності темпів розвитку СВО суспільним процесам	Проявляється як іманентне протиріччя СВО, що обумовлює її розвиток, і відіграє як стабілізуючу, так і гальмуючу роль	Використання порівняльного підходу як рейтингове зіставлення основних показників вищої школи
Економічний	Між зростаючими потребами економіки у трудових ресурсах і можливостями СВО їх задовольнити	Розбіжності темпів перетворень на ринку праці й трансформаціями в освітній сфері	Кількісні та якісні показники, що характеризують розвиток СВО
Духовний, культурно-ідеологічний	Між духовним розвитком індивідуума і його здатністю сприймати й адекватно реагувати на соціально-економічні зміни	Інерційність мислення	Показники, що характеризують якість освіти
Демографічний	Обумовлене впливом внутрішньо-політичних й економічних факторів	Виявляє непрямий вплив	Показники, що характеризують демографічну політику

Висновки. Із вищесказаного можна зробити такі висновки. По-перше, внутрішньополітичні та економічні фактори, впливаючи на процеси в економічній, духовній, культурній та інших сферах суспільного життя, є джерелом усіх внутрішніх протиріч суспільства, і їх можна розглядати як основну рушійну силу, що визначає напрям розвитку вищої школи. По-друге, внутрішньополітичні й економічні протиріччя, викликані зазначеними причинами, впливають на інерційність вищої освіти, яка проявляється у вигляді необхідності реалізації з боку держави освітньої доктрини, політики прискореної реорганізації й удосконалювання освітньої сфери та закономірного відставання розвитку вищої школи від суспільних процесів; розбіжності темпів перетворень на ринку праці і трансформацій в освітній сфері; інерційності мислення. По-третє, інтенсивність або міра впливу рушійних сил на вищу освіту може бути оцінена кількісними, якісними і часовими параметрами, що відображають стан національної освітньої системи відносно освітніх систем інших країн. По-четверте, подолання негативних наслідків інерційності СВО полягає в необхідності її врахування при здійсненні політики реформування освітньої сфери.

Бібліографічні посилання

1. **Гуменна О. В.** Формування інноваційної культури споживання як фактор забезпечення економічного розвитку країни / О. В. Гуменна // Економіка Криму. – 2011. – № 3(36). – С. 13–17.
2. **Фомішина В. М.** Споживання та заощадження в стратегії і тактиці економічного розвитку / В. М. Фомішина // Науковий вісник НЛТУ України. – 2010. – Вип. 20.1. – С. 197–206.
3. **Надвичний С. А.** Аналіз системи чинників економічного розвитку аграрної сфери економіки регіону / С. А. Надвичний // Інноваційна економіка. – 2012. – № 3. – С. 220–225.

4. **Сардак С. Э.** Перспективы социально-экономического развития человеческих ресурсов в условиях глобализации / С. Э. Сардак // Актуальні проблеми економіки. – 2011. – № 9(123). – С. 217–225.
5. **Фоміна М. В.** Сталий розвиток в умовах глобалізації: протиріччя та чинники / М. В. Фоміна // Сталий розвиток економіки: Всеукр. наук.-вироб. журнал. – 2011. – № 7. – С. 6–12.
6. **Иноземцева Л. Н.** Эффективность вложений в высшее образование: определение направления исследований / Л. Н. Иноземцева, Н. Д. Кликунов // Экономический анализ: теория и практика. – 2003. – № 7(10). – С. 19–22.
7. **Савченко О. П.** Вища педагогічна освіта України: актуальність інтеграційних процесів / О. П. Савченко // Гуманізація навчально-виховного процесу. – Слов'янськ, 2012. – Спецвип. №10. – С. 217–224.
8. **Дмитрів А. Я.** Маркетинговий підхід до аналізу ринку послуг вищої освіти Львівщини / Дмитрів А. Я. // Вісник Львівської комерційної академії. – Львів : Вид-во Львів. комерц. акад., 2009. – Вип. 30. – С. 17–22.
9. **Куклін О. В.** Освіта як соціальна система: економічні аспекти функціонування / О. В. Куклін // Філософія освіти. – 2009. – № 1–2 (8). – С. 156–173.
10. **Вульфсон Б. Л.** Мировое образовательное пространство на рубеже веков / Б. Л. Вульфсон. – М. : Изд-во Моск. психол.-социал. ин-та, 2006. – 235 с.
11. **Мартинюк Р. С.** Перспективи розвитку парламентаризму як форми правління в Україні / Р. С. Мартинюк // Часопис Національного ун-ту «Острозька академія». – Серія «Право». – 2012. – № 1(5). – С. 1–18.
12. **Крап А. П.** Сутність політичної стабільності: індикатори та функції / А. П. Крап // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська Політехніка», 2006. – Вип. 18. – С. 118–124.
13. **Бульбенюк С. С.** Аналіз могутності і впливу в концепті політичної влади: основні підходи та напрями / С. С. Бульбенюк // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв : Щоквартальний науковий журнал. – 2010. – № 1. – С. 155–159.
14. **Самсонова С. А.** Анализ исследований психолого-педагогического аспекта формирования личности / С. А. Самсонова // Вісник СевНТУ. Вип. 105 «Педагогіка» : зб. наук. пр. – Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2010. – С. 115–120.
15. **Терепищій С. О.** Протиріччя стандартизації вищої освіти України в контексті нової інтеграції природничого і гуманітарного знання / С. О. Терепищій // Гілея. – 2011. – № 10. – С. 414–419.
16. **Коваленко О. Е.** Про реалізацію концепції розвитку інженерно-педагогічної освіти в Україні / О. Е. Коваленко, В. І. Лобунець, М. І. Лазарев, А. П. Тарасюк // Проблеми інженерно-педагогічної освіти : зб. наук. пр.; Укр. інж.-пед. акад. – Х., 2007. – Вип. 18/19. – С. 7–18.

Надійшла до редколегії 23.10.2013